

Дитина в українській етнопедагогіці Мирослава Стельмаховича

Народна педагогіка відводить важливу роль місцю і статусу дитини в соціальному житті. У дітях – успадкування справ батьків, продовження родини, народу, нації, безсмертя людства. Ідея дитності – одна з центральних проблем у народній педагогіці.

У народній етнопедагогіці виділено і такий важливий її компонент, як дитинознавство. Воно концентрує в собі усталені погляди народу на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя.

У процесі багатовікової практики, контактів з дитиною і спостережень за нею наш народ нагромадив величезну кількість цінних знань про дітей, присвятив свої найкращі твори.

Інтерес до етнопедагогіки відновився на початку 1970-х років і пов'язаний з іменем В.Сухомлинського. Згодом українського дитинознавства певною мірою торкалися у своїх працях С.Бабишкін, Н.Гаврилюк, Г.Довженок, В.Скуратівський, Є.Сававко.

Сьогодні на велику увагу заслуговують праці відомого вченого, доктора педагогічних наук, професора, академіка Академії педагогічних наук України Мирослава Гнатовича Стельмаховича (1934 – 1998). Педагогічна творчість Мирослава Стельмаховича багатогранна і дуже багата. Він увійшов в історію української педагогічної думки як видатний дослідник народної педагогіки, українського шкільництва, закономірностей і принципів національного виховання, шедеврів української фамілістики.

М.Г.Стельмахович був високим взірцем для багатьох творчих педагогів – науковців, вчителів, вихователів. Йому заслужено належало лідерство у новаторському русі з проблем народної педагогіки, народознавства та українознавства, національного виховання. Він заснував у педагогіці науковий напрям, наукову школу, численні представники яких успішно розвивають українську етнопедагогіку, національні засади освіти та виховання.¹

¹ Видатні українські педагоги: Інформаційний довідник / Упор. Л.В.Калуська. - 2-е вид. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С.202.

Без перебільшення можна сказати, що М.Стельмаховичу були притаманні європейська глибокодумність, високість педагогічного злету, український патріотизм, енергетика державотворення. Його праці відзначаються національною ідейністю, глибиною висвітлювальної проблематики, українознавчою енциклопедичністю.

Вчений вперше в історико – педагогічній науці дослідив національну систему родинного виховання в Україні. На основі різноманітного фольклорного, монографічного, демографічного, людинознавчого матеріалу розглядає таку малодосліджену галузь знань, як українське народне дитинознавство. Відзначав, що успадкованість справ батьків; продовження родини, народу, нації; увіковічення зв'язків між поколіннями; збереження історичної пам'яті, духовної та матеріальної культури; примноження здобутків попередніх поколінь – у дітях. Наголошував – діти – це безсмертя людства.

Термін «народне дитинознавство» можна трактувати як суму психолого – педагогічних знань про дітей, набутих у процесі навчально-виховної практики. Воно концентрує в собі вироблені нашим народом погляди на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових і пізнавальних процесів, особливості формування дитини та особистості. Дитинознавство включає традиційні погляди на віковий розвиток дітей і виступає як невід'ємна частка духовної культури нашого народу, як органічний компонент української родинної етнопедагогіки, в якій кожен вік людини має своє обличчя, своє призначення: дітей пестять, молодих навчають, виводять в люди, а до старих звертаються за порадою.

Наявність в українській мові цілої низки епітетів з найрізноманітнішими змістовими відтінками до слова «виховувати» - няньчити, навчати, колихати, годувати, доглядати, пестити, ніжити, вирощувати і т.д. – одне з яскравих свідчень глибокого знання народом внутрішньої природи дитини й виняткового вміння здійснювати підхід до неї на основі врахування вікових особливостей, статі, індивідуальних рис характеру.

У процесі багатовікової виховної практики, спостережень український народ нагромадив величезну кількість надзвичайно цінних знань про дітей.

У народі здавна живуть і передаються з покоління в покоління непорушно традиційні, вироблені в процесі реального життя обереги, які зобов'язують мати, любити, берегти та правильно виховувати дітей. Ці обереги і стали моральною основою народного дитинознавства, охорони дитинства й материнства.

Великий дар природи – продовжити і повторити себе в дітях. Про щастя материнства й батьківства йдеться у цілому ряді українських народних прислів'їв та

приказок, де діти порівнюються із зірочками («Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують в темну ніченьку»), з квітами («Діти, як рожеві квіти»). Якщо хтось комусь бажає добра, то насамперед спрямовує свої погляди до дітей: «Година Вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою».²

Народ послідовно обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей (« А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година»). Не випадково у весільних піснях та новорічних щедрівках часто висловлюються побажання господарям «мати дітей повну хату», мати « в кошарі барана й ягницю, а у запічку дітей копицю». Побутувало й багато інших доброзичливих народних побажань: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дівтори сотні півтори», «Скільки в стелі дошок, щоб у тебе було стільки дочок!», «Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків!». Сім'ї переважно були великими, багатодітними.

Народні казки теж констатують, що в сім'ях було багато дітей: «Був один бідний чоловік. Той чоловік мав багато дітей» («Казка про бідного чоловіка й лисицю»). «Жив в одному селі бідний чоловік. І було в нього не багато, не мало – дванадцятьо дітей, ще й тринадцяте народилося» («Казка про німу царівну»)³.

Схвальне ставлення до багатодітності висловлено також у ряді українських народних прислів'їв і приказок: « Як грибочки, ростість діточки!», «Сім синів годую, всім щастя готую», «У кого дочок сім, то й щастя всім». Заохочення народом багатодітності відображено і в багатьох народних повір'ях.

Побудувавши хату, молодий господар на новому місці саджає кущ калини як символ краси, достатку й радості, «щоб діти велися», «щоб калина малих дітей колисала».

Радіють господарі, якщо під дахом нової оселі ліплять гнізда ластівки, виводять пташенят – на багатодітність.

Поселення лелек у гнізді, на хаті, чи клуні теж є доброю ознакою. Гніздо з лелеками – символ щасливої сім'ї, родинної злагоди й подружнього щастя. Казкою про гарного, доброго лелеку, який приносить дітей, у народі мудро відповідають на традиційне дитяче запитання: «Звідки я взявся?» І діти починають любити, цього прекрасного й благородного птаха, сподіваючись, що він незабаром подарує їм братика чи сестричку, з якими можна буде бавитися.

² Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.Дмитренка. – К.: Ред.часопису «Народознавство», 2000. – 248с. (Серія «Народна творчість»).

³ Стельмахович М.Г. Народне дитинознавство. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.8.

Мірилом гідності людини та її морального обличчя є ставлення до дітей. Бездітна сім'я вважається нещасливою. Люди, які з тих чи інших причин не мають дітей, не перестають думати про них до глибокої старості. Не випадково в народних казках на численні прохання безплідного подружжя завдяки чарівній силі з'являється дитина, яка стає його єдиною втіхою і розрадою («Солом'яний бичок», «Кривенька качечка», «Івасик – Телесик» та ін.).

Горе тим, хто цурається своїх дітей («Казка про пташку, що несла золоті яйця»). Кривдити дітей аморально. Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід і передають естафету від покоління до покоління

Поза увагою не залишилася і доля сиріт. «За сиротою журба за журбою», «Сиротою жити – сльози мити», «Сироті хоч з моста в воду». Зазначаючи, що дуже важко жити дітям «без роду, без плем'я – без привіту, без совіту», народ ніколи не втрачав надії на поліпшення їх становища («Сирітська сльоза не капає дарма», «У сироти на подвір'ї сонце засвітить»).

Згідно з народними традиціями піклування про дитину – сироту виявляється не тільки в співчутливих словах, а й у конкретних діях. У народі велику увагу приділяли вибору опікунів – названих батьків, якщо дитина осиротіла. До них ставляться дуже високі вимоги. Адже замінити батьків нелегко («Добра мачуха, та все ж не рідна мати»). Опікуном повинна бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива й чесна, з добрим та щирим серцем, яка любить дітей і може виховувати чужу дитину як свою власну. Здебільшого опікуном стає близький родич, а якщо таких немає, то далекий («Свій як не заплаче, то хоч скривиться», «До свого роду хоч через воду») або бездітна сім'я, яка має бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко сироту бере на виховання і багатодітна сім'я, бо « де шість росте, там і сьоме пристроїться».⁴

У народному дитинознавстві дається схвальний відгук про тих жінок та чоловіків, які ставши мачухою або вітчимою, так оточили ласкою, теплом і турботою чужих дітей, що заслужили від них щирі й великі слова «мамо» і «тато», зуміли організувати добру сім'ю навіть із дітей зведених, бо всі вони стали для них рідними. У народі про вітчима – батька і про мачуху – матір, які добре виховували своїх та чужих дітей, говорять з глибокою пошаною. « Не ті батьки, які породили, а ті, що виховали». Варто згадати ще один благородний звичай, поширений в Україні. Коли жінка з малими дітьми внаслідок якихось поважних причин ставала вдовою, то заради них з нею брав шлюб, якщо був неодружений, молодший брат її чоловіка.

⁴ Українські прислів'я та приказки. – К., 1984. – С.196.

Мирослав Гнатович наголошував на тому, що нам треба всіляко берегти й далі примножувати давні добрі народні традиції, що передбачають дбайливе ставлення до дітей.

Кажуть, що найправдивіша і найдійовіша та педагогіка, яка народилася з життя, пройшла через душу, серце і розум того, хто про неї пише.

Так уже заведено, що кожна заміжня жінка повинна мати й виховувати дітей. Це природне прагнення всіляко підтримується в колі сім'ї, рідних й близьких як морально, так і практичним піклуванням про вагітну. Майбутній матері не дозволяють виконувати важку хатню роботу, дбають про поліпшення її харчування, намагаються створити в родині спокійну обстановку, уникати сварок і гострих суперечок.

В українському народному дитинознавстві знаходимо досить широкий перелік настанов, що можна й чого не можна вагітній. Зокрема, за давньою традицією, нареченим на весіллі і опісля не дозволялося вживати спиртні напої. Народна назва першого шлюбного місяця «Медовий» - означає цілковиту відмову подружжя від спиртного на користь меду, оскільки в цей час можливе зачаття дитини. Фактично, «Медовий місяць» є однією з форм громадянського піклування про здоров'я майбутнього новонародженого і створення морально міцної родини.

Поширеною є думка, що всі забаганки вагітної треба неодмінно задовольняти, оскільки може трапитися непередбачена ситуація. З цього приводу кажуть, що «миші з'їдять одяг». Традиційно в народі намагалися вгадати, хто народиться: хлопчик чи дівчинка. Народні вислови проповідують однаково важливе значення як синів, так і дочок: «Сини й дочки – одного дерева листочки», «Син – утіха батька, а дочка – матері».

Досить своєрідним є погляд на дітей, які народилися в сім місяців (сьомчат»). За повір'ям, «сьомчата» краще виховуються і володіють пророчою силою. Це, очевидно, пов'язано з тим, що число сім наділено магічним смислом. Не випадково серед народу жила віра в силу семирічних богатирів. Такий романтичний підхід до «сьомчат» у народному дитинознавстві позначений глибоким гуманізмом і вірою в те, що слабенька, немічна істота («сьомча») обов'язково виживе, виросте, стане гарною, розумною і сильною людиною.

Виховна сила народного дитинознавства приховується в особливій увазі й повазі до дитини як до людської особистості й відмінному знанні таємниць її душі, духовного світу. При цьому враховуються особливості динаміки вікових змін і життєвих функцій дитини, що красномовно засвідчується таким народним висловом, який зберігся в

живому спілкуванні до наших днів ще з часів Київської Русі: «Синок – сосунок – не вік сосун; через рік – стригун, через два – бігун, через три – і груп, а там – в хомут».⁵

Нараховано близько двохсот різних звертань до дітей, які часто вживаються у щоденному побуті, що теж підтверджують влучність народних психолого – педагогічних характеристик та їх ґрунтовне знання. Ось деякі з цих звертань: зозулька, кровинка, крихітка, пташенятко, голубчик, ангелятко, ластівочка, сонечко, непосидько, зайчик, золотко, ходульчик, стрибунчик, щебетунчик, пестунчик, рибка і т.д.

Українське народне дитинознавство дає вичерпну психолого – педагогічну характеристику дітям у кожному віці, починаючи від їх народження. Це яскраво видно з уживаних у народному середовищі слів. Про дитину, яка щойно народилася, кажуть: «пискля», «писклят очко» або «мулятко», «маляточко», «народженняточко».

У народному дитинознавстві немовля розглядається як неоціненна частка природи і виховання його підпорядковується загальним законам. Педагогічний принцип природовідповідності вимагає будувати процес виховання з урахуванням особливостей природи дитини («Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі»). Наші предки дуже добре знали вікові ознаки розвитку дитини і ставилися до цього з розумінням та гумором, що давало можливість краще регулювати поведінкові прояви малюка. Кожен вік дитини мав свою яскраву характерну ознаку. Діток, які добре розмовляють, називають «брехунцями», бо вони часом розповідають і таке, чого не було й не буде. «Бігунцями» або «дзигами» називали тих, хто багато бігає, рухається, тобто активних дітей, «шибениками» – пустунів, «хвостиками» – з надмірною прив'язаністю до матері, просто кажучи тих, хто «хвостиком бігає» за своєю ненькою, «хвастунцями» – задавакуватих дітлахів.

Дворічну дитину у народі називають «стригунцем», «другою кашею», «другим літом». За народним уявленням, дитина в цьому віці повинна як слід ходити й говорити. На другому році починається її справжній розумовий розвиток - через дитячі казки, прості загадки, дражнилки, які передаються старшими дітьми. Дволітки швидко схоплюють і запам'ятовують все почуте й побачене.

За народним дитинознавством, дитина на третьому році – «пічкур», оскільки гнеться до печі, «третяк», «гулячок», «третя каша». То ж і кажуть «одгуляє хай свій час, може це й тільки його». Трирічна дитина повністю віддається іграм, розвагам у середовищі ровесників, а ще більше - у колі дітей старшого віку. Діти схильні до пустотливих насмішок і жартів, ретельно копіюють старших. Дуже люблять гостинці.

⁵ Стельмахович М.Г. Народне дитинознавство. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.34.

Чотирирічну дитину у народі називають «четвертачком», «джигунцем», «жевжиком». Діти даної вікової категорії вельми рухливі, сміливі, прудкі. Гостинці замовляють наперед. Бо вже прагнуть отримати від інших саме те, що хочуть самі. З великим інтересом сприймають дитячий фольклор, дуже довірливі й водночас категоричні. Знають усі домашні звичаї, активно підключаються до домашніх робіт, щоправда ненадовго.

Народне дитинознавство зберегло до нас назви і наступних вікових характеристик, зокрема: дітей на п'ятому році іменують «п'ятиліток», «під пасочок». Коли дитині виповнюється шість років, у день її народження здійснювали обряд «постригу»: хлопчиків під чоловічу стать, а дівчаток – під жіночу.⁶

Українці шляхом притаманній їм уважності та спостережливості, завдяки багатовіковій практиці родинного виховання, дійшли до висновку, що дитина найінтенсивніше росте і розвивається від народження до п'яти років. Цей віковий період має вирішальне значення для розвитку людської особистості. У народі кажуть: «Від п'ятирічної дитини до дорослої людини один крок. А від новонародженого до п'ятирічного – величезна відстань!»

Батьки і матері, дідусі й бабусі на основі щоденних спостережень інтуїтивно звертали увагу на виховання своїх дітей і внуків у ранньому віці, на розпізнавання їхніх нахилів та задатків. За народним переконанням, малу дитину карати не можна. Вживання лайливих висловів у відношенні до дітей має виключатися в принципі. Навіть в дещо загрубілих звертаннях: розбишака, бешкетник тощо, вгадується любовне ставлення до дитини, ранили вразливу душу якої було категорично заборонено. Мало того, лихослів'я дорослих у присутності дітей теж не допускається. Цікаво, що в українській мові взагалі відсутні лайливі слова власного походження.

На противагу сучасним тенденціям в українському середовищі споконвіку звучала лагідна, солов'їна материнська мова: «Будь ти, моє дитятко ненаглядне, світліше сонечка, ясного миліше весняного дня, світліше джерельної води, біліше ярого воску».

Безсмертя народу – в дітях. Не випадково кажуть: «Якщо твої плани розраховані на рік – сій жито, якщо твої плани розраховані на десятиліття – саджай дерева, якщо твої плани розраховані на віки – виховуй дітей». Від рівня, змісту та якості виховання підрастаючих поколінь залежить майбутнє суспільства, доля кожної людини зокрема.

⁶ Мосіяшенко В.А. Українська етнопедagogіка: Навч.посіб. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С.95-96.

Народ каже: «Три нещастя є в людини: старість, смерть і погані діти. Старість неминуча, смерть невблаганна, а від поганих дітей, як і від пожежі в будинку, можна вберегтися, не допустивши помилок у їхньому вихованні». У цьому велика роль дитинознавства – скарбниці психолого-педагогічних знань народу про дітей. Поєднання здобутків народного дитинознавства з досягненнями сучасної науки в галузі вікової та педагогічної психології становить той ідеальний варіант сплаву відомостей і засобів, який у разі його належного осмислення та широкого застосування на практиці батьками, вихователями, вчителями забезпечить реальні можливості для докорінної перебудови родинно - громадського виховання, допоможе націлити його в народне національне русло, на етнізацію дитини, формування громадянина з власним національним обличчям, характером і психологією, історичною пам'яттю, патріотичними почуттями, людською гідністю, національною свідомістю та самосвідомістю.

У народі кажуть, що ранок є найкращою порою доби, весна – року, а дитинство – життя. Ми всі так чи інакше у спогадах часто повертаємося у дитячі роки, намагаємося віднайти джерела наших чеснот. А ще кажуть, що людина двічі живе на світі: перший раз – дитинстві, а другий раз – у спогадах про нього. Багато хто з нас ставить собі за мету вчитися у народу, запозичувати його багатющі знання та досвід з метою власного духовного зростання. І народному дитинознавству належить тут першорядна роль. То ж пригорщами черпаймо з його чистої криниці золоті скарби народної виховної мудрості!